

Messianisme
als gevaarlijke herinnering

Bronnen, erfgenamen, actualiteit

Eric Ottenheijm & Theo de Wit (red.)

Inhoud

Inleiding: Messianisme en Messiaanse herinnering 9
Eric Ottenheijm en Theo de Wit

Deel 1: Bronnen van messiaanse herinnering

Messianisme in de Targom: de naam van de Messias 19
Dineke Houtman

Een messiaanse tijd zonder Messias? 31
 Een gedachtenexperiment naar aanleiding
 van een ontbrekende parabel
Lieve Teugels

‘Men gedenkt de Uittocht in de avonden’ 44
 De geboden en/in de messiaanse tijd
Leon Mock

‘Heden, als je luistert naar Zijn stem’ 57
 Over messianisme als denken van de tijd
Marcel Poorthuis

De engelen van de geschiedenis 70
 Messiaanse herinnering in het evangelie naar Matteüs
Eric Ottenheijm

Messiaanse apocalyptiek in de brieven van de ex-Farizeeër Paulus 85
Peter J. Tomson

Deel 2: Erfgenamen van messiaanse herinnering

Karl Marx (1818-1883) 99
 Marx & Messias
Theo Salemink

Martin Buber (1878-1965) Bubers messianisme en de Talmoed <i>Naud van der Ven</i>	114
Ernst Bloch (1885-1977) Messianisme en utopie bij Ernst Bloch: voer voor theologen <i>Wilken Veen</i>	129
Walter Benjamin (1892-1940) Daad en gebeuren Het tweevoudige messianisme van Walter Benjamin <i>Victor Kal</i>	142
Franz Kafka (1883-1924) Komt de Messias te paard of per ezel? Franz Kafka's parabel <i>Voor de Wet</i> <i>Theo de Wit</i>	157
Gershom Scholem (1897-1982) Messianisme, mystiek en zionisme De visie van Gershom Scholem <i>Philippe van Heusden</i>	173
Emmanuel Levinas (1906-1995) 'Geen zorgen, ik stuur direct de Messias' Messianisme volgens Levinas <i>Joachim Duyndam</i>	189
Abraham Joshua Heschel (1907-1972) Messias worden Abraham Joshua Heschel over gebed <i>Marcel Sarot</i>	205
Jacob Taubes (1923-1987) De verlossing van de geschiedenis bij Jacob Taubes <i>Marin Terpstra</i>	216
Johann Baptist Metz (1928-2019) Theodicee en apocalyptiek bij Johann Baptist Metz <i>Harm Goris</i>	231

Woody Allen (1935)	245
Woody Allen als Joodse denker	
Over interreligiositeit en messianisme in <i>Broadway Danny Rose</i>	
<i>Bart J. Koet</i>	
Giorgio Agamben (1942)	260
De Messias als 'de figuur waarmee de religie het probleem van de wet onder ogen ziet'.	
<i>Rinse Reeling Brouwer</i>	
Personalia	275

Inleiding: Messianisme en Messiaanse herinnering

Eric Ottenheijm en Theo de Wit

Volgens menigeen leven we in een tijdperk voorbij de grote verhalen, waarin humanistische idealen en vooruitgangsideologieën verkrumelen. Het logische gevolg is een versplinterd levensbeschouwelijk landschap en een leegte die gevuld wordt door snel wisselende bevredigingen van uiteenlopende spirituele of existentiële behoeftes. Anderen lezen in ecologische of politieke doemscenario's juist de voortekenen van een nieuwe dageraad na een radicale transformatie of catharsis.

In deze context is het fascinerend, een oude, maar tot vandaag doorlopende joodse, zij het niet louter joodse traditie voor het voetlicht te halen die bekend staat onder de naam 'messianisme'.¹ Onder messianisme kan worden verstaan een filosofie van de geschiedenis die haar bestemming schouwt vanuit een betekenisvol heden, waarin een beslissende omslag plaatsvindt of kan vinden. Die bestemming is vaak gekoppeld aan een persoon die deze bestemming belichaamt, de 'Messias'. Natuurlijk, in onze door wetenschap en seculier liberalisme gedomineerde cultuur roept het woord 'Messias' scepsis op: het wantrouwen jegens de dreiging van 'irrationele' krachten en het verschijnen van paljassen en charlatans die valse hoop of onnodige angst verspreiden.

Messianisme wortelt echter in het sterke besef dat onze sociale, religieuze en politieke orde mogelijk niet de juiste of enig mogelijke is, dat verandering mogelijk is, en dat deze verandering zelfs de bestemming van de geschiedenis markeert. Met de gestalte van een Messias stelt ze op indringende wijze de vraag of wij onze verantwoordelijkheid durven nemen hier en nu een ommekeer te voltrekken. Messiaanse herinnering is daarmee een *gevaarlijke* herinnering: ze brengt de bestaande orde, of die nu van religieuze of seculiere aard is, aan het wankelen, en zal daarom door de verdedigers daarvan niet in dank worden afgenomen.

De Messias verschijnt niet zelden aan de rand van de religies die haar belijden en oproepen. Messiaanse herinnering is zo een tegelijk politieke (dat wil zeggen, publieke) als persoonlijke kwestie: ze raakt aan je existentiële oriëntatie en, zo je wil, je geloof. Ze bevraagt de mens wie hij of zij is, hier en nu, in het licht van die Messiaanse realiteit. Boeiend is dat de

1 Zie ook Edward van 't Slot e.a. (red.), *Messiaanse exegese. Bijbelse theologie met het oog op het Rijk. Opstellen aangeboden aan Rinse Reeling Brouwer*, Utrecht, Kok Boekencentrum 2019.

joods-messianistische traditie hier grossiert in paradoxen die onze eigen verantwoordelijkheid onderstrepen: “De Messias komt pas als hij niet meer nodig is”; “De Messias komt een dag na zijn komst” (Kafka). Jezus van Nazareth zei: “Waarom noem je mij goed? Eén slechts is goed”, en – over de komst van de Messias – : “Niemand kent dag noch uur”. Een denker als Levinas schroomt niet het verantwoordelijke subject zelf als messiaans te duiden: “De Messias, dat ben ik”. Instaan voor het geheel van de schepping, dat is voor hem de ethische *condition humaine*.

Wie zich begint te interesseren voor deze denkrichting, ontdekt een bonte verzameling teksten en denkers – filosofen, mystici, theologen – die als erfgenamen van deze gevaarlijk soort herinnering kunnen gelden, met name ook in de moderne en laatmoderne tijd. Het gaat om bewegingen en stromingen die een kritische lezing van gevestigd christendom en jodendom vertegenwoordigen, maar ook om politieke denkers die de messiaanse revolutie steevast zien komen vanuit een hoek die niemand verwacht. Tijd en plaats, maar ook religie of seculariteit, ondergaan in het messianisme namelijk een radicale transformatie. De homogene tijd maakt plaats voor het *kairos*, het unieke moment waarop het ethische appèl klinkt dat alleen te horen is voor wie op dat appèl ingaat. ‘De Messias’ laat zich zien waar je hem het minst verwacht.

Het was Marcel Poorthuis die het idee voor dit boek opperde, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Interreligieuze Verhoudingen aan de Tilburg School of Theology in Utrecht. Poorthuis wilde het thema hernemen waarop hij in 1992 promoveerde: de Messiaanse lezingen van Levinas. In zijn boek ‘Het Gelaat van de Messias’ laveert Poorthuis tussen theologie en filosofie in een tweesporig commentaar op Levinas. De bladspiegel van dat boek reflecteert de Talmoed, waar de tekst omringd is door commentatoren van latere generaties, soms in sporadische glossen. Levinas becommentarieert de Talmoedtekst, Poorthuis biedt commentaar op Levinas in verwijzingen naar Joodse (en christelijke) bronnen als ook naar de filosofie. Als een harmonica ontvouwt zich op die wijze een gesprek tussen generaties en tradities, en evenzeer als bij een harmonica heeft deze methode de potentie in zich om plots even samen te vouwen in een ‘nu’.

Die dialogische filosofie ligt ook ten grondslag aan dit boek, in de vorm van 17 bijdragen die allen cirkelen rond verwante thema’s. Messianiteit verschijnt in die bijdragen als een concept waarin tijd en ruimte, geschiedenis en persoon met elkaar in verband komen te staan in een kritisch ‘nu’. Het is dit concept dat in dit boek onder de loep wordt genomen, vanuit joodse, christelijke, en filosofische perspectieven. Messianisme is daarmee in dit boek dan ook niet de eeuwige splijtzwam tussen jodendom en christendom, maar een realiteit in en voorbij beide religies, een idee dat als desam

alles transformeert en waarmee zelfs de grenzen tussen het religieuze en het seculiere vervagen.

De thematische proefboringen van dat Messianisme beginnen in deel 1 vanuit de bronnen en in deel 2 vanuit denkers. Iedere auteur buigt zich over de leidvraag: hoe dient Messiaanse herinnering zich bij jouw werkterrein aan, en welke relevantie heeft dat voor een moderne lezer?

Zonder de bijdragen hier samen te vatten – de lezer staat het vrij naar geloven rond te dwalen in dit boek – bespreken wij in het vervolg van deze inleiding vijf zwaartepunten, scharnieren van Messianisme zogezegd, die in wisselende verbanden en constellaties niettemin in alle bijdragen terugkeren: Messias, Geschiedfilosofie, Wet, Ethiek en apocalyptische Mystiek. Daarbij verwijzen wij kort naar een of meerdere auteurs in de bundel.

1. Messianisme en de Messias

Messianisme valt niet noodzakelijkerwijze samen met het geloof in een Messias als de ultieme en verlossende persoon. De lezer zal dan ook vergeefs zoeken naar een overzicht van messiaanse figuren in het vroege Jodendom, of van de ‘christologie’ uit de christelijke traditie. De Messias verschijnt zowel in de bronnenstudies als bij de besprekingen van denkers en schrijvers als personificatie van een Messiaanse visie op de geschiedenis, op het geleefde nu en als commentaar op de traditie. Dat geldt voor het evangelie van Mattheüs of de Christus van Paulus net zo goed als voor de zeventiende-eeuwse Sabbetai Tzvi. In Gershom Scholems analyse van deze ‘pseudo-messias’ vloeien, aldus Philippe van Heusden, diens kabbalistische apocalyptiek en antinomisme samen met Scholems eigen kritiek op het rationalistische en ethische jodendom van de negentiende-eeuwse *Wissenschaft des Judentums*. En in de vroeg-Joodse Targoem, zo laat Dineke Houtman zien, verschijnt de naam van de Messias als een programmatische naam, verwijzend naar het verhoopte ingrijpen van God zelf in het leven van de gemeenschap. Bij Woody Allen (zie de bijdrage van Bart Koet) schemert de Messias zelfs door in een gemarginaliseerde acteur die zich op onverhoedse wijze inzet voor zijn medeacteurs, daarmee een ironiserend inkijkje biedend in de wereld van deze (omstreden) regisseur zelf.

2. Messianisme als Politieke Geschiedfilosofie

Messianisme is een geschiedfilosofie, zoals in de bespreking van Walter Benjamin bij Victor Kal helder aan het licht treedt. Benjamins geschiedfilosofie mag dan wel elementen ontleen aan de politiek filosofische denk-kaders van Marx, met name de klassenstrijd, ze is in hoge mate theologisch. Benjamin ontvouwt zijn geschiedfilosofie als een esthetische ervaring van

het ‘nu’ waarin de geschiedenis is onthuld vanuit het perspectief van haar slachtoffers. Hoop op een omkeer van het genadeloze automatisme dat die geschiedenis voortjaagt was ook de motor in de kritische politieke theologie van Johann Baptist Metz (zie Harm Goris) en Bert Ter Schegget (zie Wilken Veen). En waar Theo Salemink zich buigt over de sympathie voor Marx binnen een generatie theologen uit de zestiger en zeventiger jaren zal bij menig lezer de flirt met het socialisme wat gedateerd aanvoelen. Toch zou dit afbreuk doen aan de *sensus fidelium* (het ‘aanvoelen’ van de geloofstraditie door de gemeenschap van gelovigen) die sporen van Gods Koninkrijk, de Bijbelse term voor Messiaanse realiteit, zoekt in de politieke realiteit.

Het is dan ook van belang te concluderen dat binnen die generatie het besef groeide dat messianisme uiteindelijk niet in partijpolitieke termen kan worden gerealiseerd. Walter Benjamin was daarmee in theologische zin in het gelijk gesteld: het Koninkrijk Gods kan geen object zijn van politieke projecten. Metz sprak in dit verband over een ‘eschatologisch voorbehoud’. Maar de tegenreactie in kerkelijk Nederland, die Messianisme weer bond aan een hoge christologie en een strenge zondeleer, aan een priesterlijke sacramentele orde of een prediking van verzoening, blijkt hier op termijn net zo kortzichtig. Onverkort geldt dat Messianisme een appèl is op de gehele mens, en dat in een politieke en economisch globale werkelijkheid.

3. De Wet

Een derde thema is de Wet, in het bijzonder haar status in een Messiaanse werkelijkheid. Onder Wet verstaan we zowel de Wet van Mozes, en haar combinatie van mondelinge en schriftelijke Tora in het Rabbijnse jodendom, als ook de ‘Lex Christi’, waarmee Augustinus, verwijzend naar de Bergrede, de status van Mozes in het christendom duidt. In seculiere en filosofische zin is echter ook de politieke wet en de soevereiniteit van de moderne staat aan de orde. Behelst Messianisme een doorbreken van die wet en de soms ermee gepaard gaande tijdelijke ‘uitzonderingstoestand’, dus een historische doorbraak? De uitzonderingstoestand kan echter ons volledige leven in beslag blijkt te nemen, zoals Theo de Wit aan de hand van Agambens lektuur van een van Kafka’s parabels laat zien.

Mè genoito, “Volstrekt niet!”, horen wij de Bijbels ingevoerde lezer al roepen (Rom. 3:31). De bijdragen over dit thema laten niettemin zien dat Messianisme en de Wet wel degelijk een ambigue verhouding hebben. Zo verschijnt Paulus, de vermeende kampioen van het Wetsvrije denken, in het moderne onderzoek als een wetsgetrouwe Jood, die in zijn Christus mystiek binnen en vanuit de Wet ruimte schiep voor niet-Joden (Peter

Tomson). De genoemde ‘uitzonderingstoestand’ (een term van de jurist Carl Schmitt waarvan de betekenis door Benjamin en Agamben radicaal wordt omgekeerd) roept de vraag op wat dat dan betekent voor de wet van vandaag de dag (Rinse Reeling Brouwer). De geestelijke dimensie van die Wet daagt hedendaagse lezers net zo goed uit, zo blijkt uit de (Joodse) lezing van Paulus bij Jacob Taubes (Marin Terpstra). In het evangelie van Mattheüs (Eric Ottenheijm) bleef de wet van Mozes onverkort van kracht, maar tegelijk liggen hier ethische en apocalyptische accenten die de latere christelijke visie op de Wet gaan domineren. Wat je nu doet draagt een inherent oordeel in zich. Frappant genoeg treffen we daarentegen weer momenten van antinomisme aan in de kabbalistische leer van de Zohar (Leon Mock): ook voorbij de Wet is een veld van verlossing mogelijk. Wederom blijkt dat een strikte boedelscheiding tussen jodendom en christendom als ‘wet’ versus ‘genade’ weinig tot niets zegt over die tradities zelf.

4. Messianisme als Ethiek

Zo resteert de vraag: tot wie is de Wet gericht in de Messiaanse realiteit? En bestaat er zoiets als een Messiaanse hermeneutiek? Marcel Poorthuis biedt hier, in lijn met Levinas, een antwoord: het religieuze appèl geldt, net als het ethische gebod, alleen voor mij. Joachim Duyndam betoogt hoe die filosofie van Levinas zich in dagelijkse ervaringen kan aandienen. Martin Buber, wiens dialogische filosofie het vaak moet afleggen tegen de kritiek van Levinas (Naud van der Ven), biedt dan weer een dialogische visie waarin ook de politieke realiteit tot zijn bestemming kan komen. Hier ligt meteen de grens van een louter ethische leessleutel van Messianisme: alle beeldtaal, metaforen en rituelen inclusief, vormen een sociaal kapitaal, iets dat gemeenschap sticht en onderhoudt. Dat legt dan weer alle nadruk op de politieke werking van de Messiaanse verwachting. Maar die voltrekt zich bijna per definitie aan de rand, ja voorbij de inkapseling van het bestaande. Messianisme is zo de breuk zelf die aanzet tot transformatie, los van de vraag of die slaagt of niet. Benjamin spreekt hier wel van een alertheid, een nauwgezette aandacht, want wie wacht op die inbreuk als een objectief waarneembaar gebeuren dreigt de boot te missen. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de parabel *Voor de Wet* bij Kafka: de poort van de wet wordt onherroepelijk gesloten omdat die poort alleen was bestemd voor degene die er al die jaren op had gewacht toegelaten te worden...

Zo kunnen we, voorlopig, concluderen dat de menselijke conditie een ervaring van de tijd met zich meebrengt waarbinnen wij op diverse manieren de Messiaanse herinnering belichamen. Onze handelingen, als ethische interventie of als rituele herinnering, hebben het vermogen Messiaanse presentie te markeren. In Benjamin’s termen: als een ‘zwakke messiaanse

kracht', een 'neen' dat tegelijk een 'ja' is. In zijn bespreking van het gebed bij Heschel zoekt Marcel Sarot naar dat appèl op present zijn, *coram deo*, in het gebed, voorbij iedere functionaliteit en vanuit integere religieuze drijfveren. Gebed is articulatie van ontmoeting, een aangesproken zijn door God.

5. Mystiek, Apocalyptiek, Nieuwe spiritualiteit

Apocalyptiek verschijnt in veel bijdragen als een vorm van Godskennis die zich in en door historische gebeurtenissen onthult. Messianisme is in Bijbelse en Joodse bronnen wel gekoppeld aan een goddelijk oordeel over onze werkelijkheid en, als 'poort in de tijd', is apocalyptisch bewustzijn geassocieerd met dramatische gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis. Bijzonder is echter dat die bronnen tegelijk wijzen op het dagelijkse leven dat Messiaanse potentie bevat. Wanneer, zo de Talmoed, Rabbi Josjua ben Levi op zoek gaat naar de Messias verschijnt deze bij de poorten van Rome, in de gestalte van een melaatse. Maar het is pas later, bij zijn eigen huis, dat hij de betekenis daarvan ontwaart. De Messias komt, zo blijkt, wanneer je naar zijn/Zijn stem luistert. Wat veraf lijkt ligt plots dichtbij als je de 'tekst' (in dit geval Psalm 95:7) leest als beroep op je vermogen.

Zaak is het dan niet te snel voorbij te lopen wanneer de Messiaanse herinnering zich in onverwachte vormen aandient. Dat geldt ook het individualisme van een nieuwe spiritualiteit - de moderne mens op het yogamatje. Waar die vanuit stressregulatie en als spiritueel consumentisme een gekmakende markt van welzijn en geluk dient en aanjaagt is kritiek gerechtvaardigd. Maar doet dat apolitieke egocentrisme zich niet net zo goed voor waar de liturgie versmalt tot een louter esthetische ervaring en 'liturgiefetisjisme', een emotie die aan tijd en plaats ontstegen blijft? In alle gevallen is het echter zaak om de transformerende kracht niet te negeren. Waar Messianisme een gelaat geeft aan de anonieme slachtoffers van de geschiedenis, kan ook en juist de yogamat (net als de liturgie) een locus zijn waar die vervreemde mens via zijn lichaamstaal en zijn emoties autonomie en verantwoordelijkheid hervindt en mobiliseert, en dat zonder in de reflex te schieten om innerlijke conflicten meteen te externaliseren.

We begonnen met de zowel politieke als persoonlijke kracht van Messiaanse beelden en de figuur van de Messias die daar de drager van is. Marcion (85-160), die de God van het Oude Testament zag als een beginsel van kwaad, is met zijn radicaal negatieve waardering van het politieke en lichamelijke altijd een uitdaging gebleven voor christelijke theologie en westerse cultuur. Is Messiaanse verlossing louter spiritueel of eerst en ook een publieke realiteit? Waar begint verandering, binnen of buiten? Het Koninkrijk van God is echter net zo goed 'in jullie' als 'te midden van

jullie', om een bekend vertaalprobleem uit het evangelie van Lukas (17:21, *entos humoon*) aan te halen. Het persoonlijke is, zoals het cliché wil, ook politiek, en wel omdat we op talloze onzichtbare wijzen verbonden zijn met (globale) productie, uitwisseling en machtsverhoudingen. En het politieke is persoonlijk, omdat die afhankelijkheid ons zelfbeeld mede bepaalt. Vrij naar Franz Rosenzweig: die knoop te ontwarren, geduldig en zonder haar als een Gordiaanse knoop door te willen hakken, verantwoordelijkheid durven nemen voor je eigen rol in de geschiedenis, dat is Messianisme.

Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij genereuze financiële ondersteuning van de *Tilburg School of Theology* (Universiteit Tilburg), de *Maatschappij tot Nut der Israëlieten* in Nederland en het *A. Ramselaar Fonds*. De redacteurs zijn deze fondsen evenals de auteurs zeer dankbaar voor hun inzet en betrokkenheid.

Deel 1:
Bronnen van messiaanse herinnering

Messianisme in de Targoem: de naam van de Messias

Dineke Houtman

1. Inleiding

Vanaf de achtste eeuw voor het begin van de gangbare jaartelling werd het Aramees in grote delen van het Midden-Oosten gebruikt als internationaal communicatiemiddel. In de regio Palestina ontwikkelde het zich rond het begin van onze jaartelling meer en meer tot normale omgangstaal onder de joodse bevolking. Daardoor ontstond de behoefte om de Hebreeuwse Bijbel in het Aramees te vertalen. Aanvankelijk waren dat waarschijnlijk mondelinge *ad hoc* vertalingen, maar in de loop van de eerste eeuwen werden ze op schrift gezet. Er zijn verschillende Aramese vertalingen, zogenaamde Targoems, bewaard gebleven van de Tora. Een daarvan werd later in Babylonië geredigeerd en kreeg een officiële, haast canonieke status. Dat is Targoem Onkelos. Van de Targoem op de Profeten is slechts één complete versie bewaard gebleven, genaamd Targoem Jonathan, ook die is in Babylonië geredigeerd. De Geschriften werden pas later vertaald. Die vertalingen hebben een veel vrijer karakter, in de geest van de midrasj, de verhalende joodse uitleg. Naast complete Targoems zijn er ook fragmenten bewaard die soms als toevoegingen bij de handschriften van de verschillende Targoems zijn opgenomen. De officiële Targoems Onkelos en Jonathan beoogden een goede weergave te geven van de Hebreeuwse tekst, maar met name bij de vertaling van de soms cryptische en poëtische teksten van de Profeten bleek een letterlijke vertaling geen goede optie. De vertaling van die passages heeft daarom vaak het karakter van een verklarende parafraze. En gezien de ontstaanstijd van de Targoem – een tijd die zinderde van Messiaanse verwachtingen – is het niet verwonderlijk dat vertalers profetische teksten die zich daartoe leenden messianistisch parafraseerden.¹ We focussen ons in dit essay daarom vooral op de Targoem op de Profeten.

Wellicht ten overvloede wijs ik erop dat de Bijbelse term *mesjiach*, “gezalvde”, lang niet altijd slaat op de Messias met een hoofdletter zoals we die kennen in het christendom. De term wordt gebruikt voor de koningen van Israël, de hogepriester, een enkele keer zelfs voor het volk Israël (Hab

1 Zie bijvoorbeeld Robert P. Gordon, “Messianism in Ancient Bible Translations in Aramaic and Syriac”, in: Markus Bockmuehl & James C. Carleton Paget (red.), *Redemption and Resistance: The messianic Hopes of Jews and Christians in Antiquity*, (London–New York: T&T Clarke, 2007), 262–273.

3:13), of voor een buitenlandse koning (Cyrus, in Js 45:1). De term fungeert dus ook als symbolische aanduiding voor uitverkorenen. Dat maakt het methodologisch lastig om te bepalen welke Targoem-teksten relevant zijn voor het bestuderen van wat ik gemakshalve maar de “eindtijd-Messias” zal noemen.

Bijbelse profetieën spreken van een Messias die aan het eind van de tijden de wereld recht zal zetten, denk bijvoorbeeld aan de overbekende profetie uit Jesaja 2:2-5. Behalve dat deze Messias vaak aangeduid wordt als een telg uit het geslacht van David, is het onduidelijk wie of wat die Messias is. Laat God op een gegeven moment een mens geboren worden voor specifiek die taak? Of roept hij een mens later in zijn leven tot die taak? Hoe wordt die mens zich dan bewust van zijn taak of roeping? Achterliggende vragen daarbij zijn of er een goddelijk vooropgezet plan ligt dat op een gegeven moment tot uitvoer komt. Lag het er van meet af aan of is het ontwikkeld als een soort noodoplossing na de zondeval? Joodse en christelijke denkers van alle tijden hebben zich met deze vragen beziggehouden. En hoewel de Targoem niet bedoeld is als theologisch werk, kunnen we soms toch door de vertalingen heen bepaalde opvattingen zien doorschemeren. Het is onmogelijk om hier alle mogelijk relevante teksten te bespreken. Na een korte samenvatting van de algemene tendensen zal ik me daarom richten op één specifiek aspect: de vraag naar de oorsprong en de naam van de Messias. Ik zal een aantal gevallen bespreken en ze proberen te duiden in het licht van andere joodse denkbeelden. Maar eerst een kort overzicht.

2. De eindtijd-Messias in de Targoem op de Profeten

Door de bovengeschetste onzekerheden over verwijzingen naar een eindtijd-Messias in de Bijbel zelf, en de gecompliceerde wordingsgeschiedenis van de verschillende Targoems, is het onmogelijk om een sluitende messiaanse theologie uit de Targoems te destilleren. Er zijn echter wel hoofdlijnen waar te nemen.² Al voor God zijn scheppingswerk begon realiseerde hij zich dat er ooit een gezalfde verlosser nodig zou zijn (Mi 5:1). De Messias staat als het ware klaar achter de schermen, maar is verborgen vanwege de zonden van Israël (Mi 4:8). Op een bepaald moment in de tijd zal hij geopenbaard worden (Zach 4:7, 6:12). De Messias is een afstameling van Jesse (Js 11:1), en afkomstig uit Bethlehem (Mi 5:1). Hij is een

2 De verwijzingen tussen haakjes zijn exemplarisch en verwijzen naar de Targoem. Voor vertalingen zie Bruce D. Chilton, *The Isaiah Targum* (Edinburgh: T&T Clarke, 1987), Kevin J. Cathcart & Robert P. Gordon, *The Targum of the Minor Prophets* (Edinburg, T&T Clarke, 1989).

legeraanvoerder (Mi 13) die de vijanden van Israël zal verslaan en zal heersen over alle koninkrijken (Am 9:11). De bannelingen zullen terugkeren naar het beloofde land (Js 11:12, Hos 14:8), en de Messias zal de Tempel herbouwen (Js 53:5, Zach 6:13). Hij zal het volk onderwijzen in de Tora (Js 53:6), en het volk zal Godvrezend zijn en de Messias gehoorzamen (Hos 3:5). In Targoem Jesaja heeft de Messias ook een priesterlijke functie in de bemiddeling tussen het volk en God (Js 53:4, 12). Aan het eind der tijden zullen de doden opstaan (Hos 14:8), en de rechtvaardigen zullen beloond worden overeenkomstig hun verdiensten (Hos 3:5, 14:8).

In een kanttekening in een van de handschriften van Targoem Jonathan komt nog een latere toevoeging voor met een heel eigen messiaanse duiding.³ Het is een vrije parafraserende vertaling van Zacharia 12:10, de weelacht over “degene die ze hebben doorstoken”. De tekst wordt in deze versie geïnterpreteerd als weelacht over de Messias, zoon van Efraïm, die omkomt in de mythische eindstrijd tegen Gog. Het idee van een Messias zoon van Efraïm (ook wel bekend als Messias zoon van Jozef), is bekend uit andere joodse bronnen, waaronder de Targoems Pseudo-Jonathan op Exodus 40:9-11 en Targoem Hooglied 4:5 en 7:4.⁴ In de canonieke Targoems Onkelos en Jonathan komt deze Messias echter niet voor, zelfs niet in Ezechiël 38-39 waar de mythische eindstrijd tegen Gog wordt beschreven. Het is onduidelijk of dit een latere traditie is die nog niet gangbaar was in de tijd waarin de officiële Targoems geredigeerd werden of dat deze traditie er bewust uit gelaten is vanwege mogelijke ongewenste associaties met de christelijke Messias.

3. Oorsprong en naam van de Messias in Targoem Jonathan

We zoomen nu in op het probleem van de oorsprong en naam van de Messias. In de Targoem op de Profeten, Targoem Jonathan, wordt op drie plaatsen gehint naar de oorsprong en de naam van de Messias, in Jesaja 9:5, Micha 5:1, en Zacharia 4:7. Laten we deze teksten eens nader bekijken.

Micha 5:1

We beginnen met de tekst uit Micha 5:1. De cursiveringen in mijn vertaling van de Targoem geven aan waar de Targoem afwijkt van de Bijbeltekst. De vetgedrukte woorden zijn de sleutelwoorden.

3 Codex Reuchlinianus. De tekst van de Tosefta Targoem is gepubliceerd in Rimón Kasher, *Targumic Toseftot to the Prophets* (Jeruzalem: World Union of Jewish Studies, 1996), 223-224.

4 Zie David C. Mitchell, “Messiah bar Ephraim in the Targums”, in: *Aramaic Studies* 4.2 (2006): 221-241.